

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۶/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۷/۲۹

فصل نامه علمی - ترویجی پژوهش‌های مهدوی

سال ششم، شماره ۲۲، پاییز ۱۳۹۶

تأملی کیفی بر چگونگی آموزش معارف مهدویت (مطالعه موردی): کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه)

مهدی قنبری^۱

محمد نیکخواه^۲

چکیده

این مطالعه در نظر داشت چگونگی آموزش معارف مهدویت در کتب درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه را تحلیل نماید. مطالعه حاضر به انگاره تحقیقات کیفی تعلق داشته و با استفاده از روش تحلیل مضمون عملیاتی شد. جامعه پژوهش شامل متن سه کتاب درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه چاپ ۱۳۹۵ بود. با توجه به منطق تحقیقات کیفی، پژوهشگر به صورت هدفمند متونی از این کتب که مرتبط با بحث مهدویت بودند را برای تحلیل برگزید. با هدف حصول اطمینان از صحت و دقت موردگزینی، بخش‌های انتخاب شده در اختیار نُه نفر از معلمان خیره که تدریس کتب مدنظر را بر عهده داشتند و دو نفر از متخصصان دانشگاهی که در زمینه مهدویت سابقه مطالعاتی دارند، گذاشته شد تا در این مورد اظهار نظر کنند. به منظور تأمین اعتبار پژوهش، تحلیل گر چندین بار روند تحلیل را مورد بررسی قرار داد تا از صحت کدگذاری و مقوله‌بندی اطمینان یابد. علاوه بر این از تکنیک بررسی همکار و ناظر بیرونی نیز استفاده کرد. یافته‌ها نشان

۱. عضو باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد (نویسنده مسئول) (Ghanbary73@gmail.com).

۲. استادیار گروه تربیت حرفه‌ای دانشگاه فرهنگیان شهرکرد.

می‌دهد معارفی مانند: معرفی حضرت به‌عنوان اهل بیت پیامبر ﷺ؛ پیشوای دینی و امام معصوم و مسائل پیرامونی آن؛ منجی و مهدویت؛ دلایل غیبت حضرت؛ آفت‌های زمان غیبت؛ اهداف ظهور و قیام حضرت و پیش‌شرط‌های آن؛ یاران حضرت؛ انتظار و وظایف منتظران؛ ادارهٔ جامعهٔ اسلامی در زمان غیبت؛ ظهور حضرت؛ پاسخ برخی شبهات در مورد طول عمر و سن حضرت؛ جهان پساظهور و حکومت مهدوی در کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان ذکر شده‌اند.

واژگان کلیدی

آموزش، معارف مهدویت، تحلیل مضمون، کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان، دوره اول متوسطه.

مقدمه

انسان شگفت‌انگیزترین و والاترین نشانه قدرت حق است که مستعد اتصاف به همه صفات و کمالات الهی بوده و آفریده شده تا به مقام خلیفه‌اللهی برسد. گرچه حقیقت انسان، حقیقتی ملکوتی است، اما در مرتبه خاکی در پایین‌ترین مراتب قرار گرفته و تنها با طی مراتبی، می‌تواند سیر سعودی را طی نماید و این سیر فقط از طریق تربیت امکان‌پذیر بوده و با تربیت صحیح انسان می‌تواند به حقیقت وجود خویش دست یابد. در دین مبین اسلام، مقوله تربیت از ابتدایی‌ترین و اساسی‌ترین و مهم‌ترین نیازهای زندگی بشری است. یکی از وجوه مهم تربیت، در اسلام تربیت دینی است. تربیت دینی، مجموعه رفتار عمدی و هدف‌دار، به منظور آموزش گزاره‌های معتبر هر دین به افراد دیگر به گونه‌ای که آن افراد در عمل و نظر به آن آموزه‌ها متعهد و پایبند باشند، است (داودی، ۱۳۸۴: ۲). مقصود از تربیت دینی، هرگونه فعالیت هدفمندی است که به منظور ایجاد شناخت و باور به معارف دینی و تقویت آن، گرایش به ارزش‌ها و هنجارهای دینی و التزام عملی به احکام و دستورهای دینی مطرح می‌شود و در مجموع زمینه‌ساز تکوین هویت دینی و رشد متعادل دینداری در مرتبه‌ها در همه جنبه‌ها گردد (صادق‌زاده، ۱۳۸۰). ساجدی (۱۳۸۴) آورده است که تربیت دینی به معنای به فعلیت رساندن کمالات معنوی بالقوه در مرتبه‌ای است. به بیان دیگر، تربیت دینی عبارت است از ایجاد تغییر تدریجی در مرتبه‌ای برای سیر از بودن به شدن یا انتقال از وضعیت بالقوه به بالفعل بر اساس اهداف و ارزش‌های دینی در هر یک از ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری. تربیت دینی

محدود به مسائل اعتقادی، معنوی و یا اخلاقی نبوده، بلکه رفتار و اندیشه آدمی را در سایر ابعاد فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، عاطفی و هیجانی نیز در بر گرفته و شخصیت او را پوشش می‌دهد.

تربیت دینی نوجوانان و جوانان، از جمله دغدغه‌های اصلی والدین و اولیای مدارس به عنوان متولیان اصلی تربیت است. در عصر حاضر والدین و متولیان امر تربیت، از جمله مسئولان، برنامه‌ریزان درسی و معلمان مدارس، برای تربیت دینی کودکان، نوجوانان و جوانان با چالش‌هایی جدی روبرو هستند. بنابراین شیوه‌های آموزش معارف دینی همواره نیازمند توجه و تغییر ساختار مطلوب و روش‌های نوین تربیت مطابق با شرایط زمانی است. از طرفی جامعه ایران یک جامعه اسلامی و مبتنی بر آموزه‌های دین مبین اسلام و رفتار و گفتار پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام است، به گونه‌ای که فلسفه تربیتی نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران طبق اسناد بالادستی نظام از جمله کتاب *مبانی نظری سند تحول بنیادین نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران* (۱۳۹۰: ۴۷)، عبارت است از مجموعه قضایای مدلی که تبیین چپستی، چرایی و چگونگی تربیت بر اساس دیدگاه اسلامی، با توجه به آنها صورت می‌پذیرد و از آموزه‌های وحیانی اسلام و معارف اسلامی یا از تبیین‌های مدلل در دانش فلسفه با رویکرد اسلامی به دست آمده است. طبق سند مذکور هدف غایی در نظام جمهوری اسلامی ایران دستیابی متریبان به مراتب حیات طیبه است. حیات طیبه دارای ابعاد، وجوه و ساحت‌های مختلفی است که از جمله مهم‌ترین آنها اهداف ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی است. پیامبر اکرم ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام، بعد از قرآن مجید و وحی مهم‌ترین منابع تربیت اسلامی بوده و آشنایی با سیره علمی، رفتار و گفتار آنان و حب آنان و پیروی از سیره و سنت آنان مهم‌ترین راه‌های تربیت دینی است.

مهم‌ترین عامل پیوستن به خدا و اهل بیت علیهم‌السلام و الهام گرفتن از آنان و آنان را سر مشق و الگوی زندگی فردی و اجتماعی قرار دادن، شناخت درست آنان و آگاهی کامل و با بصیرت نسبت به آنان است. محبت صادقانه و حقیقی، آثار مثبت و سازنده‌ای چون شادابی، نزول رحمت الهی، آمرزش گناهان، طول عمر، تقویت روابط انسانی، اعتماد به نفس، عزت نفس و غیره دارد و در جای جای قرآن و احادیث، سخن از محبت و محبت‌ورزی است و خداوند متعال در قرآن مجید انسان‌های مؤمن و صالح را مورد ستایش قرار داده است. از مصادیق محبت به خداوند متعال، محبت به پیامبر ﷺ و اهل بیت آن حضرت است،

چنان که قرآن مجید می‌فرماید:

بگو ای پیامبر اگر خدا را دوست می‌دارید، مرا پیروی کنید که خدا شما را دوست بدارد و گناهان شما را بر شما بیخشد و خداوند آمرزنده و مهربان است. (آل عمران: ۳۱)^۱

پیامبر ﷺ در حدیثی فرموده است:

هر کس بخواهد بر خدا توکل کند و هر کس بخواهد از عذاب قبر نجات یابد و هر کس بخواهد بدون حساب وارد بهشت شود، باید اهل بیت مرا دوست بدارد به خدا قسم کسی اهل بیت مرا دوست نمی‌دارد، الا این که در دنیا و آخرت سعادت‌مند شود. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۲۷، ۱۱۶)^۲

بنابراین محبت به اهل بیت علیهم‌السلام نقش اساسی در تربیت آدمی دارد چرا که محبت، به انسان‌ها عزت نفس می‌دهد و انسان را در راه تربیت انعطاف‌پذیر می‌کند و این نرم بودن باعث نرم شدن روح طرف مقابل می‌شود تا حقایق را بهتر بپذیرد و در مقابل حق جبهه نگیرد. با توجه به میدان گسترده تأثیر محبت در تربیت و نقشی که محبت در زندگی انسان دارد، اولیای خداوند آن را بهترین بستر تربیت می‌دانستند و آن را محور تربیت قرار می‌دادند. لازمه محبت واقعی، شناخت کافی است که این شناخت از راه تربیت میسر می‌شود.

از طرفی خداوند متعال به دلیل محبتی که نسبت به انسان داشته است، هیچ‌گاه او را بدون حجت به خود وانگذاشته است و در زمان‌های مختلف از طریق رسولان خود، اقدام به هدایت بشری نموده است. این مهم بعد از آخرین پیامبر الهی به عهده ائمه علیهم‌السلام گذاشته شد و بعد از ایشان به عهده امام زمان ﷺ به عنوان منجی عالم هستی و امام آخر زمان گذاشته شده است. با این وجود از آنجا که بنابر خواست و مشیت الهی و شرایط و مقتضیات زمانی آن حضرت در غیبت به سر می‌برند، مباحث متعددی مطرح است که در ادامه با توجه به هدف اصلی پژوهش، به بحث در این زمینه پرداخته شده است

یکی از باورهای مشترک قریب به اتفاق انسان‌ها (فارغ از نژاد، رنگ، مذهب و غیره) که تاحدودی ریشه در تعالیم پیشوایان آیینی‌شان دارد، باور به ظهور منجی است (جعفری‌هرندی، ۱۳۹۵؛ قضاوی، ۱۳۹۳؛ عرب، ۱۳۹۳؛ پورسیدآقایی و همکاران، ۱۳۹۳؛ ادیب و همکاران،

۱. «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ».

۲. «مَنْ أَرَادَ التَّوَكُّلَ عَلَى اللَّهِ فَلْيُحِبِّ أَهْلَ بَيْتِي وَمَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْجُوا مِنَ عَذَابِ الْقَبْرِ فَلْيُحِبِّ أَهْلَ بَيْتِي وَمَنْ أَرَادَ الْحِكْمَةَ فَلْيُحِبِّ أَهْلَ بَيْتِي وَمَنْ أَرَادَ دُخُولَ الْجَنَّةِ بِغَيْرِ حِسَابٍ فَلْيُحِبِّ أَهْلَ بَيْتِي، فَوَاللَّهِ مَا أَحْبَبَهُمْ أَحَدٌ إِلَّا تَرَبَّحَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ».

۱۳۹۳؛ الله بداشتی، ۱۳۹۱؛ هاشمی، ۱۳۸۹؛ فرمانیان، ۱۳۸۶؛ فلاح رفیع، ۱۳۸۶). به زعم برخی پژوهشگران باتوجه به فطرت و غریزه عدالت خواهی آدمی، اعتقاد به منجی باید اندیشه‌ای آغازین بوده باشد و این صورت آغازین در طول هزاران سال، نفوذ خود را به گونه‌های مختلف نشان داده است (موسوی گیلانی و مولوی، ۱۳۹۰؛ هاشمی، ۱۳۸۶). البته اختلاف نظرهایی در این باره وجود دارد. در یک جا، نجات بخش صرفاً یک مصلح اجتماعی است و در گونه دیگر فقط در صدد رستگاری معنوی افراد بشر است و در حالت سوم هر دو رسالت را به عهده می‌گیرد (عرب، ۱۳۹۳). این باور، در بین شیعیان مسلمان در قالب مفهوم مهدویت معنا پیدا کرد. توضیح بیشتر این که در بین مسلمانان شیعه این باور وجود دارد که پیش از برپایی قیامت یکی از فرزندان رسول خاتم صلوات الله علیه قیام می‌کند و بر تمام زمین فرمانروا می‌گردد. او زمین را که از ظلم و جور پرگشته، آکنده از عدل و داد خواهد کرد (فرهمند، ۱۳۸۵). به نظر جعفری هرنندی (۱۳۹۵) باور مهدویت ریشه در اصل اعتقادی امامت دارد. کربن (۱۳۸۲: ۱۲) نیز معتقد است آموزه مهدویت ریشه در اعتقاد به امامت و ولایت دارد و دور ولایت دوری است که پس از دور نبوی در عالم تشیع آغاز گردیده و هم‌چنان تا پایان تاریخ ادامه می‌یابد.

اندیشه مهدویت از جمله سنت‌های قطعی و تخلف‌ناپذیر اسلام است که از لحاظ کارکرد جزء سنت‌های اجتماعی شرع مقدس محسوب می‌شود (الهی نژاد، ۱۳۹۲). در اصطلاح اسلامی، مهدویت به معنای خوش فرجامی بشر در پایان تاریخ و ظهور امام مهدی علیه السلام به عنوان منجی بشریت تلقی می‌گردد (همو). آموزه مهدویت تداعی‌کننده این معناست که جامعه بشری در مجموع به سوی تعالی فرهنگی و حاکمیت نور بر ظلمت و خوبی‌ها بر زشتی‌ها حرکت می‌کند (الله بداشتی، ۱۳۹۱)؛ هم‌چنین به عنوان مدینه فاضله بشر و ظهور منجی موعود، لطف و تدبیر الهی برای سرانجام تاریخ است تا آرزوی بشر در طول قرن‌ها تحقق یابد (خنیفر و همکاران، ۱۳۸۹). شایان ذکر است که برخی از محققان، علاوه بر جنبه اعتقادی، جنبه آموزشی و تربیتی نیز برای مهدویت قائل شدند (صمیمی، ۱۳۹۰). هم‌چنین در برخی منابع و با نظر به حدیث امام کاظم علیه السلام که فرمودند: «شیعه با امید و آرزو تربیت شده است» (کلینی، ۱۳۴۴: ج ۱، ۳۶۹)؛ مهدویت را در مقام چشم‌انداز تربیت معرفی کردند (مرادی و همکاران، ۱۳۹۳).

مهدویت خاستگاه قرآنی داشته و بیش از دویست آیه عهده‌دار تبیین و تثبیت آن هستند (الهی نژاد، ۱۳۹۳)؛ فی‌المثل آیات زیر:

﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرْثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾ (انبیاء: ۱۰۵).

﴿وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ﴾
(قصص: ۵).

﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ
الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا
يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ (نور: ۵۵).
﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾
(توبه: ۳۳).

بحث از اعتقاد به مهدویت، مورد توجه بسیاری از اندیشمندان بوده و تنها به محدثان محدود نگشت؛ بلکه بیشتر متکلمان، عرفا و فیلسوفان هم در آثار خود این بحث را وارد کرده و به مقتضای نظام فکری خود، به تحلیل و تبیین آن پرداخته‌اند (پوربهرامی، ۱۳۸۵). جالب توجه این که باور به مهدویت در بین اندیشمندان اهل سنت نیز رواج دارد (هاشمی، ۱۳۸۹). جعفرزاده (۱۳۹۰) به منظور اثبات این ادعا، مبادرت به انجام مطالعه‌ای ذیل عنوان «جلوه مهدویت در اندیشه اهل سنت» ورزید. وی با انعکاس اظهار نظر صریح علماء و متکلمان اهل سنت از مذاهب چهارگانه در این زمینه و هم‌چنین بیان دیدگاه برخی از مفسران اهل سنت در ذیل آیاتی از قرآن کریم، سند غیرقابل خدشه‌ای در این باره ارائه نمود. فرمانیان (۱۳۸۶) نیز اظهار داشت در طول تاریخ، بیشتر علما و اندیشه‌ورزان اهل سنت آموزه مهدی موعود را پذیرفتند و تنها در نوع نگاه به امام و مصداق با شیعیان اختلاف دارند.

در کشور ما، طبق اسناد بالادستی نظام آموزشی مانند سند تحول بنیادین و سند برنامه درسی ملی، پرورش مهدوی به عنوان یکی از جهت‌گیری‌ها و اولویت‌های مهم نظام آموزش و پرورش مطرح است (امینی و همکاران، ۱۳۹۱) و در سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران به اهمیت تربیت مهدوی دانش‌آموزان اشاراتی شده است (سند برنامه درسی ملی، ۱۳۹۱: ۷-۸-۴۲-۴۴-۵۸). بنابراین نظام آموزشی می‌تواند نقش مهمی در آشناسازی دانش‌آموزان با فرهنگ و اندیشه‌های مهدویت ایفاء نماید. اما بررسی کتاب‌های درسی مختلف حاکی است که این مهم آن‌گونه که باید و شاید مورد توجه قرار نگرفته است. برای حرکت در راستای عملیاتی شدن این مهم، محتوای آموزشی کتاب‌های درسی به ویژه درس‌های گروه معارف اسلامی از جمله کتاب *پیام‌های آسمان* از جمله مهم‌ترین و بهترین ابزارها هستند که می‌توانند آموزه‌های مهدویت را مورد تحلیل و بررسی قرار دهند. از این رو در این پژوهش نظر بر آن است متون کتاب‌های درسی *پیام‌های آسمان* دوره اول متوسطه که به نوعی به مسایل مهدویت

پرداختند، به روش کیفی تحلیل شوند. در واقع در مطالعه پیش‌رو، پاسخ‌گویی به این سؤال تعقیب می‌شود: تا چه اندازه‌ای در کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه مسئله آموزش معارف مهدویت مورد تأکید قرار گرفته شده‌اند؟

پیشینه پژوهش

بررسی‌های متعدد پژوهشگر نشان از آن دارد که تاکنون مطالعه‌ای در زمینه تحلیل مضمون محتوای کتاب‌های درسی دوره اول متوسطه در زمینه میزان توجه آنها به آموزش معارف مهدویت انجام نگرفته است. با این وجود بررسی پژوهش‌های مختلف حاکی است که در برخی از پژوهش‌ها مقوله مهدویت و نظام آموزشی به‌گونه‌ای مورد بررسی قرار گرفته شده است. از جمله مرزوقی (۱۳۸۷) مبادرت به انجام مطالعه‌ای با عنوان «سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار» ورزید. وی دریافت که توجه نظام‌مندی در حوزه هدف‌گذاری و تدوین محتوا، جهت ترویج تفکر مهدویت در منابع درسی دوره ابتدایی وجود ندارد. شاید نزدیک‌ترین پژوهش انجام‌شده با مطالعه حاضر، پژوهشی باشد که با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان و فارسی مقطع ابتدایی از نظر توجه به مهدویت» پیرامون کتاب‌های چاپ شده در سال ۱۳۹۰، توسط امینی و همکاران (۱۳۹۱) انجام شده است. این تحقیق حکایت از آن دارد که توجه به نمادها و مؤلفه‌های مهدویت و آموزش آن در کتاب‌های یادشده، بسیار کم می‌باشد.

وضعیت فرهنگ مهدویت در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم توسط یزدخواستی و همکاران (۱۳۹۱) بررسی شد. نتایج نشان داد درباره شناخت امام زمان علیه السلام بیشتر دانش‌آموزان به پرسش‌ها، پاسخ درست دادند. علاوه بر این، درباره ایمان و باور قلبی به حضرت، انتظار ظهور، فلسفه غیبت و فلسفه ظهور میانگین به دست آمده بالاتر از حد متوسط است. جعفری هرنندی و نجفی (۱۳۹۲) میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه را بررسی کردند. آن‌ها نتیجه گرفتند در مجموع ۲۵۵۱ بار به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت توجه شد. ضمناً در کتاب *دین و زندگی* اول متوسطه بیشترین توجه و در کتاب *ادبیات فارسی* دوم متوسطه کمترین توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت شده است. بقایی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «الگوی مفهومی - عملیاتی راه‌انداز راهبردهای تربیت‌مهدوی در نظام آموزشی کشور» پیشنهاد کردند برای تحقق اهداف برنامه‌ها و راه‌اندازی الگوی تربیت‌مهدوی، در حوزه‌های سه‌گانه مغزافزار، نرم‌افزار و

سخت‌افزار نظام آموزش و پرورش کشور، گام‌های اجرایی و عملیاتی برداشته شود. ادیب و همکاران (۱۳۹۳) اقدام به بررسی ادراک دانش‌آموزان فارغ‌التحصیل سوم متوسطه نظری از مهدویت کردند. آن‌ها دریافتند همه دانش‌آموزان وجود امام زمان ع را قبول دارند و علاقمند به ظهور و یاری حضرت هستند؛ اما صرفاً از اطلاعات کلی برخوردار هستند و آگاهی‌های مورد نیاز را دریافت نکرده‌اند؛ به مواردی هم که آگاهی دارند، در عرصه عمل توجه نمی‌کنند و از لحاظ رفتاری ضعیف هستند. ضمناً دانش‌آموزان خود را منتظر حقیقی نمی‌دانند و معرفت لازم را به امام زمان ع ندارند. مرادی و همکاران (۱۳۹۳) اظهار داشتند آموزش و پرورش نتوانست برون‌دادهایی مطابق با فرهنگ انتظار تحویل جامعه دهد. راهکارهای تربیت اخلاقی زمینه‌ساز ظهور در مطالعه فقیهی و همکاران (۱۳۹۳) مورد بررسی قرار گرفت. ایجاد فضای اخلاقی در مدارس و محیط‌های آموزشی، محبت و احسان، روش‌های پرورش آگاهی و بصیرت اخلاقی، روش‌های پرورش گرایش‌ها و عادات مطلوب اخلاقی و روش‌های اصلاح رذایل، از جمله راهکارهای مورد تأکید برای تربیت اخلاقی زمینه‌ساز ظهور در مطالعه مذکور می‌باشد. رضوی (۱۳۹۳) در تحقیق خود درباره «جست‌وجوی راهبردهای زمینه‌ساز تربیت مهدوی در اسناد بالادستی نظام آموزش و پرورش» به بحث می‌پردازد و به این نکته اشاره می‌کند که تقریباً همه پشتمان‌های تقنینی و سیاستی در اسنادی هم‌چون نقشه جامع علمی کشور، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش فراهم است که با چابک‌سازی زیربخش‌ها و میان‌بخش‌هایی که در حوزه ستادی و استان‌ها وجود دارد، در این زمینه آینده‌ای نویدبخش پیش رو خواهد بود (به نقل از نجفی و همکاران، ۱۳۹۵ ب).

جعفری هرندی (۱۳۹۵) راهکارهای مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه درسی دوره متوسطه را از دیدگاه دبیران شهر اصفهان تحلیل کرد. وی دریافت که از نظر دبیران در میان راهکارهای سه‌گانه مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در مدارس، راهکار آموزشی بیشترین و راهکار پژوهشی کمترین تأثیر را دارد. در بین راهکارهای آموزشی، طرح مفاهیم، مصادیق، تصاویر و مؤلفه‌های مربوط به فرهنگ مهدویت در کتاب‌های درسی؛ نقش الگویی دبیران و کادر اجرایی مدرسه و تطابق گفتار و کردار آن‌ها با فرهنگ مهدویت و یاد کردن از افراد مشهور در حوزه مهدویت در حین تدریس متناسب با محتوای درس کلاس؛ بیشترین تأثیر را دارند. جعفری هرندی و همکاران (۱۳۹۵) میزان توجه به مفاهیم مهدویت در کتب درسی

معارف اسلامی آموزش و پرورش از سال ۱۳۳۰ تا سال ۱۳۸۷ را بررسی و مقایسه کردند. این مطالعه حکایت از وجود اختلاف معنادار در دو دوره قبل و بعد از انقلاب اسلامی در پرداختن به مؤلفه‌های مهدویت در کتب درسی معارف اسلامی دارد. نجفی و همکاران (۱۳۹۵ الف) مبادرت به تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های تربیتی سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور در مبانی نظری تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی ایران ورزیدند. این تحلیل نشان داد در مجموع ۲۲۰۴ بار به مؤلفه‌های تربیتی سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور در مبانی نظری تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی توجه شد؛ هم‌چنین در بین ابعاد مورد بررسی، بیشترین توجه مربوط به بُعد اجتماعی و کمترین توجه مربوط به بُعد فرهنگی بود.

بررسی و تحلیل پژوهش‌های ذکر شده حاکی از آن است که همه آنها به نحوی نشان داده‌اند که نظام آموزشی و کتاب‌های درسی در حدی که لازم و شایسته است به مسئله آشناسازی دانش‌آموزان با معارف مهدویت، با توجه به اهمیت وافر آن پرداخته‌اند و جای بسیاری از آموزه‌های مربوط به مقوله مهدویت در نظام آموزشی خالی بوده و بین آن‌چه در اسناد بالادستی آورده شده و آن‌چه در برنامه درسی فعلی نظام آموزشی در زمینه اشاعه فرهنگ مهدویت، فاصله زیادی وجود دارد.

روش‌شناسی پژوهش

الف) طرح پژوهش: پژوهش حاضر به انگاره تحقیقات کیفی تعلق دارد و برای اجرای آن از روش تحلیل مضمون^۱ استفاده شد. این روش به منظور شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌ها به کار می‌رود (براون و کلارک، ۲۰۰۶). محقق قبل از شروع تحلیل، چندین بار متون را مطالعه می‌کرد تا با متن به طور کامل آشنا شود و بتواند مضامین اصلی را استخراج نماید. متون موبه‌مو کاویده شد و جملات معنادار آن، علامت‌گذاری گردید. مفهوم اصلی جملات معنادار در قالب مضمون پایه،^۲ احصاء و سپس دسته‌بندی گردید. مضامین پایه‌ای که مفهوم مشترکی در برداشتند، درون یک مضمون سازمان‌دهنده^۴ قرار گرفتند. نهایتاً یک مضمون به‌عنوان مضمون فراگیر^۵ انتخاب شد. پژوهشگر چندین بار شبکه مضامین را بررسی کرد تا از دقت و صحت آن‌ها اطمینان یابد.

-
1. thematic analysis
 2. Braun & Clarke
 3. Basic them
 4. Organizing them
 5. Global them

جدول ۱: نمونه‌ای از نحوه تحلیل

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	متن کتاب درسی
مهدویت در کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه	منجی و مهدویت	اتفاق نظر تمام فرق اسلامی پیرامون ظهور منجی	البته اعتقاد به ظهور منجی، تنها به ما شیعیان اختصاص ندارد بلکه سایر مسلمانان نیز به ظهور یکی از فرزندان پیامبر و قیام او برای برقراری عدالت معتقد هستند.

ب) **جامعه و نمونه آماری:** جامعه آماری این پژوهش شامل متن کامل سه کتاب درسی *پیام‌های آسمان* دوره اول متوسطه چاپ ۱۳۹۶ بوده است. با توجه به منطق تحقیقات کیفی، پژوهشگران به صورت هدفمند تمامی کتاب‌ها را به عنوان نمونه انتخاب و با مطالعه و بررسی کامل تمام بخش‌ها، مضمون‌ها و جمله‌هایی که به نحوی مرتبط با مقوله مهدویت بوده را انتخاب و مورد تحلیل قرار داده‌اند.

ج) **ابزار گردآوری داده‌ها:** با توجه به هدف‌های پژوهش و روش آن، ابزار گردآوری داده‌های پژوهش چند چک‌لیست برای استخراج، مقوله‌بندی و کدگذاری مقوله‌های استخراج شده است. برای حصول اطمینان از صحت و دقت موردگزینی، بخش‌های انتخاب شده و نوشته شده در چک‌لیست‌ها در اختیار نه نفر از معلمان خبره استان چهارمحال و بختیاری که تدریس کتاب‌های یادشده را در سال انجام پژوهش عهده‌دار بودند، قرار داده شد و آنان روایی ابزار را با توجه به هدف‌هایی که ابزار برای اندازه‌گیری آنها ساخته شده است، مورد تأیید قرار داده‌اند. برای تأمین اعتبار پژوهش، ابتدا پژوهشگران چندین بار روند تحلیل را مورد بررسی قرار داده‌اند تا از صحت کدگذاری و مقوله‌بندی اطمینان یابند، سپس سی درصد تحلیل‌ها در اختیار سه همکار (بررسی همکار^۱) قرار گرفت تا اعتبار تحلیل‌های پژوهشگران و همکاران (بین‌الذهانی) بالاتر رود. در مرحله سوم مقوله‌ها در اختیار دو نفر از استادان دانشگاه فرهنگیان استان که در زمینه مباحث مربوط به مهدویت از دانش و تخصص لازم برخوردار بودند، قرار داده شده (ناظر بیرونی^۲) و آنان نیز با تغییراتی مقوله‌ها و کدگذاری‌ها را مورد تأیید قرار دادند.

یافته‌های پژوهش

در این بخش، یافته‌های حاصل از تحلیل مضمون به دست آمد و در قالب شبکه مضامین ارائه شده است. شایان ذکر است که در بخش موردگزینی، برخی از مطالب که به صورت

1. peer debriefing
2. external auditor

مستقیم به حضرت حجت و مسایل مهدویت مربوط نمی‌شد، اما به صورت ضمنی به بحث مهدویت پرداخته بودند، با تأیید معلمان خبره و متخصصان دانشگاهی انتخاب و تحلیل شدند. به عنوان مثال در جاهایی با طرح بحث پیرامون اهل بیت پیامبر ﷺ، پیشوایان دینی و امامان معصوم علیهم السلام به صورت غیرمستقیم مسئله مهدویت بررسی شده است.

شبکه مضامین ارائه شده متشکل از سه بخش مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر است. طبق تعریف، مضمون پایه مبین نکته مهمی در متن است و با ترکیب آن‌ها مضمون سازمان دهنده ایجاد می‌شود. مضمون سازمان دهنده واسط مضامین پایه و فراگیر شبکه است. مضمون فراگیر نیز در کانون شبکه مضامین قرار گرفته و سایر مضامین در ذیل آن قابل طرح و بررسی هستند (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰).

جدول شماره ۲: مضامین مربوط به مهدویت در کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه

صفحه	عنوان درس	درس	پایه	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده
۳۴-۳۵	پیوند جاودان	۴	هشتم	تشریح تأکید قرآن، پیامبر ﷺ و ائمه اطهار بر نعمت ولایت و اهل بیت علیهم السلام بعد از رحلت پیامبر ﷺ	اهل بیت علیهم السلام به عنوان نعمت الهی، ضرورت حب و پیروی از دستورات آنان
۴۰	پیوند جاودان	۴	هشتم	دوستی نسبت به امامان به عنوان یکی از وظایف شیعیان	
۴۱	روزی که اسلام کامل شد	۵	هشتم	مسئولیت امامان معصوم علیهم السلام برای هدایت مردم به رستگاری پس از پیامبر	
۴۲	روزی که اسلام کامل شد	۵	هشتم	اهل بیت پیامبر در مقام عالم‌ترین هدایتگران	
۴۲	روزی که اسلام کامل شد	۵	هشتم	پیروی از دستورات امامان به عنوان یکی از وظایف شیعیان	
۴۲	روزی که اسلام کامل شد	۵	هشتم	حفاظت اهل بیت علیهم السلام از احکام و معارف دین (در کلام پیامبر ﷺ)	
۳۸-۳۷	پیوند جاودان	۴	هشتم	معرفی امامان پس از خود توسط پیامبر ﷺ و امام علی علیهما السلام از امام علی علیهما السلام تا حضرت حجت علیهم السلام	خبر از آخر زمان و بشارت به ظهور امام زمان علیهم السلام
۴۶	خورشید پنهان	۴	نهم	بشارت پیامبر ﷺ به ظهور	

صفحه	عنوان درس	درس	پایه	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده
۴۶	خورشید پنهان	۴	نهم	اعتقاد به قیام و ظهور به عنوان تأثیرگذارترین عقیده تشیع	
۴۶	خورشید پنهان	۴	نهم	اعتقاد سایر مسلمان به ظهور منجی	
۴۶	خورشید پنهان	۴	نهم	اعتقاد و بشارت کتب مسیحیت و یهود به نجات بخش بزرگ آسمانی	
۴۶	خورشید پنهان	۴	نهم	گرفتار در اختلاف و تزلزل و خونریزی	وضعیت و آفت‌های جهان قبل از غیبت
۴۶	خورشید پنهان	۴	نهم	سرشار از جور و ظلم و حاکمیت قدرت‌ها و حاکمان زورگو	
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	ادعای برخی افراد دروغگو و شیاد در زمینه ارتباط با حضرت حجت <small>علیه السلام</small>	
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	ادعای امام‌زمان بودن از جانب برخی افراد دروغگو و شیاد	
۴۸	خورشید پنهان	۴	نهم	تلاش رسانه‌های غربی برای نمایش چهره‌ای خشن و جنگ طلب از حضرت	دلایل غیبت حضرت
۵۵	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	در خطر بودن جان حضرت حجت <small>علیه السلام</small> به عنوان یکی از دلایل غیبت	
۵۵	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	عدم شایستگی جامعه برای درک حضرت به عنوان یکی از دلایل غیبت	شرایط ظهور
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	آمادگی مردم جهان برای همراهی با قیام امام	
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	وجود یاران باوفایی که تا پای جان در راه اهداف و آرمان‌های امام بایستند (فراتر از ۳۱۳ نفر یار ویژه)	اهداف ظهور و قیام حضرت
۴۸	خورشید پنهان	۴	نهم	اتمام جنگ و خون‌ریزی	
۴۸	خورشید پنهان	۴	نهم	گسترش عدالت و مهربانی	
۴۸	خورشید پنهان	۴	نهم	مبارزه با ظلم و ظالم تا نبودی ظالمان و اتمام جنگ و خونریزی	
۴۸	خورشید پنهان	۴	نهم	دفاع از دین خداوند به عنوان هدف قیام حضرت (در مقام یکی از بزرگان دین)	

صفحه	عنوان درس	درس	پایه	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	آمدگی مردم جهان برای همراهی با قیام حضرت به عنوان یکی از پیش شرط های ظهور	
۴۷- ۴۸	خورشید پنهان	۴	نهم	وجود یاران با وفا به عنوان یکی از پیش شرط های ظهور	
۴۹	خورشید پنهان	۴	نهم	یار و یاور حضرت بودن حتی در زمان دوران غیبت	ویژگی یاران حضرت و منتظران حقیقی
۴۹	خورشید پنهان	۴	نهم	منحصر نبودن به ۳۱۳ نفر حلقه اصلی	
۴۹	خورشید پنهان	۴	نهم	وفادار، پای بند به واجبات دینی، پرهیزکاری از گناه، گره گشا از گرفتاران، دارای اخلاق نیکو	
۴۹	خورشید پنهان	۴	نهم	همواره منتظر ظهور بودن از دل و جان	
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	انتظار ظهور به عنوان بهترین کار امت پیامبر (باتوجه به حدیث ایشان)	انتظار و وظایف منتظران (در کلام امام رضا <small>علیه السلام</small>)
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	صبور بودن به عنوان وظایف منتظران	
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	خوش رفتاری به عنوان وظایف منتظران	
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	همسایه داری به عنوان وظایف منتظران	
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	ترویج کارهای نیک به عنوان وظایف منتظران	
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	خودداری از آزار و اذیت دیگران به عنوان وظایف منتظران	
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	گشاده رویی به عنوان وظایف منتظران	
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	خیرخواهی به عنوان وظایف منتظران	
۵۰	خورشید پنهان	۴	نهم	مهربانی با مؤمنان به عنوان وظایف منتظران	
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	طولانی بودن عمر حضرت و امتداد آن تا سال ها پس از ظهور	
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	ظهور حضرت در چهره جوانی کمتر از چهل سال به عنوان مصداق توانایی خداوند (در کلام امام حسن <small>علیه السلام</small>)	

صفحه	عنوان درس	درس	پایه	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	آیه ۱۴ سوره عنکبوت و عمر طولانی حضرت نوح <small>علیه السلام</small>	
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	امکان برخوردار شدن از عمر طولانی در صورت مسایل بهداشتی و تغذیه‌ای با توجه به پژوهش‌های علمی	
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	قدرت و مشیت بیکران الهی بر جهان هستی (باعنایت به نجات حضرت ابراهیم، موسی و عیسی <small>علیهم السلام</small> در برهه‌هایی از زمان)	
۴۷	خورشید پنهان	۴	نهم	ظهور حضرت حجت در چهره جوانی کمتر از چهل سال (در کلام امام حسن <small>علیه السلام</small>)	
۴۸	خورشید پنهان	۴	نهم	امتداد حکومت طولانی حضرت و اداره امور به دست صالحان پس از ایشان	ویژگی‌های جهان بعد ظهور و حکومت مهدوی
۴۸	خورشید پنهان	۴	نهم	عدالت فراگیر و حاکمیت نیکوکاران بر سرنوشت جامعه	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	فارغ از حکومت‌های ظالمانه و زورگو	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	فارغ از تعرض به حقوق دیگران	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	خالی از حرص و طمع و ثروت‌اندوزی	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	بدون فقر و تنگدستی	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	بدون فساد و فحشا و دادگاه و حبس	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	تهی از بت‌پرستی، انسان‌گرایی، مادی‌گرایی و خرافه‌پرستی	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	مملو از رحمت و برکت الهی، سرسبزی و خرمی	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	مملو از شادی و نشاط	
۴۵	خورشید پنهان	۴	نهم	نهایت رشد عقل انسان‌ها و شکوفایی فراگیر علم و دانش	
۵۵	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	ضرورت مراجعه به عالمان دین در زمان غیبت جهت پاسخگویی به مسائل	

صفحه	عنوان درس	درس	پایه	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده
۵۶	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	ضرورت پیروی مردم از فقیه جامع الشرایط به عنوان نایب امام در زمان غیبت	ویژگی های لازم جامعه اسلامی در زمان غیبت
۵۶	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	پرهیزکاری به عنوان یکی از ویژگی های فقیه شایسته پیروی در زمان غیبت (در کلام امام صادق <small>علیه السلام</small>)	
۵۶	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	محافظت از دین به عنوان یکی از ویژگی های فقیه شایسته پیروی در زمان غیبت (در کلام امام صادق <small>علیه السلام</small>)	
۵۶	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	رفتار برخلاف هوای نفس به عنوان یکی از ویژگی های فقیه شایسته پیروی در زمان غیبت (در کلام امام صادق <small>علیه السلام</small>)	
۵۶	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	اطاعت از دستور خداوند به عنوان یکی از ویژگی های فقیه شایسته پیروی در زمان غیبت (در کلام امام صادق <small>علیه السلام</small>)	
۵۷	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	لزوم اسلام شناس بودن حاکم جامعه اسلامی در زمان غیبت	
۵۷	رهبری در دوران غیبت	۵	نهم	ضرورت احراز ویژگی های مدنظر دین در فقیه جامع الشرایط برای نیل جامعه به سعادت در زمان غیبت	

با توجه به داده های جدول ۲، نتایج حاصل از بررسی کتاب های سه پایه متوسطه اول حاکی است که از کتاب *پیام های آسمان* پایه هفتم هیچ مقوله یا مضمون مرتبط با مهدویت قابل برداشت نبوده است. در پایه هشتم مقوله های قابل برداشت، اغلب مرتبط با اهل بیت علیهم السلام و به ویژه لزوم وجود حجت خدا بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله و ادامه حکومت دینی توسط امام علی علیه السلام و مسئله جانشینی ایشان و ماجرای غدیر خم مطرح بوده است، اما از آن مضامینی مرتبط با ضرورت برخورداری جامعه از اهل بیت علیهم السلام به عنوان حجت های خدا بر روی زمین؛ نعمت های ایشان برای بشریت؛ لزوم محبت به آنان و اطاعت از فرامین و دستورات آنان قابل برداشت است.

۷۷

با این وجود در کتاب *پیام های آسمان* پایه نهم، درس چهارم به طور خاص به آموزش معارف مهدویت پرداخته و در درس پنجم، وظایف حکومت اسلامی در زمان غیبت با تفصیل مورد بررسی قرار گرفته شده است. از جمله مهم ترین مضامین و مقوله های قابل برداشت از کتاب

مذکور می‌توان به ده مضمون سازمان‌دهنده و حدود ۵۷ مضمون پایه اشاره نمود. مهم‌ترین مضامین سازمان‌دهنده قابل برداشت از این کتاب عبارتند از: خبر از آخر زمان و بشارت به ظهور امام زمان علیه السلام؛ وضعیت و آفت‌های جهان زمان غیبت؛ دلایل غیبت؛ شرایط ظهور؛ اهداف ظهور و قیام؛ ویژگی‌ها و وظایف یاران و منتظران؛ شبهات پیرامون سن حضرت؛ ویژگی‌های جهان بعد از ظهور و وظایف حکومت در زمان غیبت.

نتیجه‌گیری

با توجه به اسناد بالادستی و هدف غایی نظام تربیتی جمهوری اسلامی ایران، لازم است در پایه‌های تحصیلی و کتاب‌های مختلف درسی، مقوله مهدویت و فرهنگ و اندیشه مهدویت با جدیت دنبال شود و دانش‌آموزان از دوره‌های مختلف تحصیلی با این مهم آشنا شوند. در این زمینه درس‌های گروه معارف اسلامی به‌ویژه کتاب‌های *پیام‌های آسمان*، نقش مهمی در این زمینه به عهده دارند. از طرفی دانش‌آموزان دوره اول متوسطه با توجه به ویژگی‌های مختلف شناختی، عاطفی و عملکردی خود در بهترین سن برای آشنایی با مقوله‌های مربوطه دارند. چرا که در این سن آنان از نظر مراحل شناختی در حال ورود به دوره رشد شناختی و تفکر انتزاعی بوده و قادر به درک بسیاری از امور انتزاعی و ذهنی هستند و از نظر عاطفی دانش‌آموزان در این سن بیشترین تمایل را در زمینه آشنایی با حقایق، عدالت‌خواهی و دستیابی به هویت واقعی دینی خود، دارند و تشنه یادگیری مسائل دینی و اسلامی هستند و عدم توجه به این مهم می‌تواند زمینه‌های انحراف آنان را از طریق تلاش‌های بی‌وقفه استکبار و استعمار غرب و عوامل داخلی آنان از طریق رسانه‌های مختلف فراهم آورد. با این وجود تحلیل مضمون کتاب‌های درسی پایه‌های سه‌گانه دوره متوسطه اول، به‌ویژه پایه‌های هفتم و هشتم حاکی از توجه به این مهم دارد.

آن‌چه از کتاب‌های درسی مورد بررسی قابل برداشت است، این است که در پایه هشتم در ذیل مضمون سازمان‌دهنده «حضرت به‌عنوان اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله، پیشوای دینی و امام معصوم علیه السلام و مسائل پیرامونی آن» مضامینی مثل معرفی اهل بیت علیهم السلام، ویژگی‌های اهل بیت علیهم السلام، مسئولیت اهل بیت علیهم السلام در برابر امت و وظایف امت در برابر اهل بیت علیهم السلام جای گرفتند. به بیان دیگر باید گفت در کتاب‌های درسی تحلیل شده، معلوم می‌گردد ریشه مهدویت را در مفاهیمی نظیر امامت باید جست‌وجو کرد. این موضوع در آثار جعفری‌هرندی (۱۳۹۵) و

کربن (۱۳۸۲: ۱۲) نیز دیده می‌شود.

اتفاق نظر تمام فرقه‌های اسلامی، مسیحیت و یهود بر ظهور منجی از جمله مضامینی بود که در قالب مضمون سازمان‌دهنده «منجی و مهدویت» طرح شدند. در آثار بسیاری از پژوهشگران (جعفری‌هرندی، ۱۳۹۵؛ قضاوی، ۱۳۹۳؛ عرب، ۱۳۹۳؛ پورسیدآقایی و همکاران، ۱۳۹۳؛ ادیب و همکاران، ۱۳۹۳؛ الله‌بداشتی، ۱۳۹۱؛ هاشمی، ۱۳۸۹؛ فرمانیان، ۱۳۸۶؛ فلاح‌رفیع، ۱۳۸۶) نیز بر این مسئله تأکید شده است. از بررسی شبکه مضامین، مشخص شد که در خطر بودن جان حضرت و عدم شایستگی جامعه برای درک ایشان از جمله دلایل غیبت؛ و ادعای برخی افراد دروغگو و شیاد در زمینه ارتباط با حضرت و امام‌زمان بودن از جمله آفات زمان غیبت است.

یافته‌ها نشان می‌دهد پیرامون اهداف ظهور و قیام حضرت و پیش‌شرط‌های آن در متون تحلیل‌شده، مواردی هم‌چون: اتمام جنگ و خون‌ریزی؛ گسترش عدالت و مهربانی؛ مبارزه با ظلم و ظالم و دفاع از دین خداوند از اهداف ظهور و قیام؛ هم‌چنین آمادگی مردم جهان برای همراهی با حضرت و وجود یاران باوفا به‌عنوان پیش‌شرط‌های ظهور عنوان شدند. در بخش دیگری از این پژوهش، محقق دریافت که در کتب مورد بررسی، عنوان شده است که یاران حضرت منحصر به ۳۱۳ نفر حلقه اصلی نیستند و برای پیروزی بر دشمن، حضور تمامی آن‌ها لازم است. افزون بر این، گفته شد که یاری حضرت مختص زمان ظهور نیست؛ بلکه در زمان غیبت هم این امکان وجود دارد. بررسی‌ها نشان داد در نمونه مورد بررسی، انتظار ظهور به‌عنوان بهترین کار امت پیامبر ﷺ مطرح شد. هم‌چنین با تأسی به کلام گهربار امام رضا علیه السلام مواردی چون صبور بودن، خوش رفتاری، همسایه‌داری، ترویج کارهای نیک، خودداری از آزار و اذیت دیگران، گشاده‌رویی، خیرخواهی و مهربانی با مؤمنان به‌عنوان وظایف منتظران برشمرده شد. این مضامین در قالب مضمون سازمان‌دهنده «انتظار و وظایف منتظران» در شبکه مضامین نمایش داده شد.

درباره «اداره جامعه اسلامی در زمان غیبت» مضامینی مثل ضرورت مراجعه به عالمان دین جهت پاسخگویی به مسائل و ضرورت پیروی از فقیه جامع‌الشرایط به‌عنوان نائب امام، طرح شد. با استناد به فرمایشات امام صادق علیه السلام از چهار شاخصه پرهیزکاری، محافظت از دین، رفتار برخلاف هوای نفس و اطاعت از دستور خداوند به‌عنوان ویژگی‌های فقیه شایسته پیروی در زمان غیبت نام برده شد. علاوه بر موارد یادشده، بر لزوم اسلام‌شناس بودن حاکم جامعه

اسلامی در زمان غیبت تأکید شده و گفته شد احراز ویژگی‌های مدنظر دین در فقیه جامع‌الشرایط برای نیل جامعه به سعادت در زمان غیبت ضروری است. کتاب‌های پیام‌های آسمان متوسطه اول به بحث «ظهور حضرت» نیز پرداختند. بشارت پیامبر مبنی بر ظهور حضرت از جمله مضامین این قسمت است. در این کتاب‌ها آمده است که اعتقاد به ظهور حضرت اثرگذارترین عقیده شیعیان جهت برون‌رفت از سختی‌ها و نیرویی عظیم در مسیر ایستادگی و تلاش آنان است. در مورد روزگار ظهور گفته شد، روزگاری است متزلزل و مملو از اختلاف، جور و ستم و ظلم و خونریزی توسط حکام زورگو. نهایتاً گفته شد به جز خداوند کسی از زمان ظهور آگاه نیست و تعیین کنندگان وقت، دروغ‌گویانند. در مقام پاسخ‌گویی به برخی شبهات پیرامون طول عمر و سن حضرت، با توجه به عمر طولانی حضرت نوح، یافته‌های علم در زمینه مسائل بهداشتی و تغذیه‌ای و قدرت الهی (باعنایت به نجات حضرت ابراهیم، موسی و عیسی در برهه‌هایی از زمان) عمر طولانی حضرت ممکن انگاشته شد. مضاف بر این، با ذکر حدیثی از امام حسن علیه السلام ظهور حضرت حجت علیه السلام در چهره جوانی کمتر از چهل سال به عنوان مصداق توانایی خداوند تبیین شد.

«جهان پساظهور و حکومت مهدوی» مضمون سازمان‌دهنده‌ای است که بیش از سایر موضوعات در کتب پیام‌های آسمان به آن توجه شده است. این ادعا را می‌توان با توجه به تعداد بیشتر مضامین پایه آن (در قیاس با سایر مضامین سازمان‌دهنده) محکمه‌پسند پنداشت. حکومت مهدوی به عنوان حکومت عدل جهانی معرفی شد و جهان پساظهور به صورت جهانی مملو از عدل و رحمت الهی و شادی و نشاط و خالی از حکومت‌های ظالمانه تعرض به حقوق دیگران، حرص و طمع، ثروت‌اندوزی و فقر و بت‌پرستی تصویر گشت. حکومت مهدوی که آرزوی پیامبران و مؤمنان بود، در جایگاه گسترنده عدل و داد و شکوفاکننده دانش دانسته شد و گفته شد در آن زمان انسان‌ها به نهایت رشد عقل خود می‌رسند. هم‌چنین عنوان شد که حضرت برای تشکیل حکومت وارد جنگ با ظالمان شده و به جنگ‌های همیشگی پایان می‌دهد. ضمن پاسخ منفی دادن به این سؤال که آیا حکومت حضرت مقارن با برپایی قیامت است؟ امتداد حکومت مهدوی در طول سالیان زیاد و روی کار آمدن حکام صالح دیگر پس از حضرت حجت علیه السلام طرح شد. ویژگی‌هایی که برای جهان پساظهور عنوان شد با مطالبی که الله‌بداشتی (۱۳۹۱) در این زمینه اظهار کرد، همسو است. فرهمند (۱۳۸۵) زمان تشکیل حکومت مهدوی را بیش از برپایی قیامت دانست. این مطلب مؤید مضامین استخراج‌شده از

متون تحلیل شده می باشد. در این تحقیق معلوم شد به میزان کمی به موضوع مهدویت در کتاب های درسی پیام های آسمان دوره اول متوسطه پرداخته شد. زیرا فقط در کتاب پایه نهم دو درس اختصاصی برای این موضوع در نظر گرفتند و در پایه های هفتم و هشتم به طرح مسایلی به صورت جسته و گریخته بسنده شد. نتایج پژوهش حاضر از نظر کم توجهی به مسئله مهدویت در کتب بررسی شده با یافته های مطالعات مرزوقی (۱۳۸۷) و امینی و همکاران (۱۳۹۱) همسو می باشد.

از آنجا که طبق نتایج پژوهش مذکور و پژوهش های مرتبط، کتاب های درسی دوره به میزان کافی به مقوله مهدویت و آموزه های نپرداختند، پیشنهاد می شود که با توجه به اهمیت موضوع مهدویت و طبق اهداف مقدس نظام جمهوری اسلامی ایران و اسناد بالادستی نظام آموزشی و با توجه به تلاش های استعمار و استکبار شرق و غرب، وهابیون و ایادی داخلی آنان برای منحرف نمودن جامعه از توجه به آموزه مهدویت، پیشنهاد می شود که: ۱. مسئولان نظام آموزشی، سیاست گذاران و برنامه ریزان درسی توجه بیشتری به این مهم داشته باشند و از طریق ارائه مناسب محتوای آموزشی در دوره ها و پایه های مختلف تحصیلی، زمینه های آشنایی بیشتر دانش آموزان با فرهنگ و معارف مهدویت را فراهم آورند ۲. از طریق دوره های ضمن خدمت مختلف، برای آشناسازی معلمان با معارف مهدویت تلاش های لازم به عمل آید ۳. معلمان و اولیای مدرسه خود را موظف و مکلف به آشناسازی دانش آموزان با معارف مهدویت در کلاس های درس و همچنین از طریق برگزاری برنامه های مختلف و فعالیت های فوق برنامه و مکمل، مراسم های صبح گاهی، برگزاری مسابقه های مختلف و... نمایند ۴. جامعه، والدین، سازمان های فرهنگی و اجتماعی و مردم نهاد مانند صداوسیما، سپاه پاسداران، سازمان تبلیغات اسلامی، مساجد، ائمه جمعه و جماعت و سایر نهادهای انقلاب و اسلام تلاش نمایند به روش های مختلف خلأ و کاستی های نظام آموزشی در زمینه گسترش فرهنگ و معارف مهدویت را جبران و در آشناسازی دانش آموزان با این معارف به روش های مختلف اقدام نمایند.

منابع

قرآن کریم.

- ادیب، یوسف؛ فتحی‌آذر، اسکندر؛ ابراهیمی‌هرستانی، اصغر. ادراک دانش‌آموزان فارغ‌التحصیل سوم متوسطه نظری از مهدویت: پژوهشی پدیدارشناسانه. تربیت/اسلامی، سال ۹، شماره ۱۶، ۱۳۹۳.
- امینی، محمد؛ ماشاء‌اللهی‌نژاد، زهرا؛ علیزاده‌زارعی، مرضیه. تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان و فارسی مقطع ابتدایی از نظر توجه به مهدویت. مطالعات/اسلام و روان‌شناسی، سال ۶، شماره ۱۰، ۱۳۹۱.
- بقایی، حسین؛ مهماندوست، حمید؛ قهرمانی‌فرد، فاضل؛ قهرمانی‌فرد، کامیار. الگوی مفهومی - عملیاتی راه‌انداز راهبردهای تربیت‌مهدوی در نظام آموزشی کشور. مشرق‌موعود، سال ۷، شماره ۲۶، ۱۳۹۲.
- پوربهرامی، اصغر. مهدویت و ضرورت وجود امام از دیدگاه صدرالمتألهین. اندیشه‌دینی، سال ۶، شماره ۱۹، ۱۳۸۵.
- پورسیدآقایی، سیدمسعود؛ کاظمی، سیدمحسن؛ حلفی، محمد. مهدویت در قرآن (تأملی در آیه ۱۰۵ سوره انبیاء). پژوهش‌های مهدوی، سال ۳، شماره ۱۰، ۱۳۹۳.
- جعفرزاده، علی. جلوه مهدویت در اندیشه اهل سنت. علوم/اسلامی، سال ۶، ۲۱، ۱۳۹۰.
- جعفری‌هرندی، رضا. تحلیل راهکارهای مؤثر بر نهادینه‌سازی فرهنگ مهدویت در برنامه‌درسی دوره متوسطه از دیدگاه دبیران شهر اصفهان. مشرق‌موعود، سال ۱۰، شماره ۳۷، ۱۳۹۵.
- جعفری‌هرندی، رضا؛ فقیهی، علی‌نقی؛ نجفی، حسن. بررسی و مقایسه میزان توجه به مفاهیم مهدویت در کتب درسی معارف اسلامی آموزش و پرورش (از سال ۱۳۳۰ تا ۱۳۸۷). پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال ۱۳، شماره ۲۱، ۱۳۹۵.
- جعفری‌هرندی، رضا؛ نجفی، حسن. بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه‌درسی دوره متوسطه. مشرق‌موعود، سال ۷، شماره ۲۸، ۱۳۹۲.
- خنیفر، حسین؛ زروندی، جواد؛ زروندی، نفیسه. جهانی شدن و فرهنگ مهدویت از دیدگاه آیات قرآن کریم و روایات اسلامی. مشرق‌موعود، سال ۴، شماره ۱۶، ۱۳۸۹.

- داودی، محمد. نقش معلم در تربیت دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴.
- ساجدی، دین‌گزینی چرا؟ دین‌گرایی چه سان. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام. اول، ۱۳۸۴.
- صادق‌زاده قمصری، علی‌رضا. تربیت اسلامی. بی‌جا: انتشارات تربیت اسلامی، ۱۳۸۰.
- عابدی‌جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ‌زاده، محمد. تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. *اندیشه مدیریت راهبردی*، سال ۵، شماره ۱۰، ۱۳۹۰.
- عرب، مهین. منجی موعود در ادیان بزرگ قبل از اسلام. *الهیات تطبیقی*، سال ۵، شماره ۱۱، ۱۳۹۳.
- فرمانیان، مهدی. جایگاه آموزه منجی در اندیشه اهل سنت. *مشرق موعود*، سال ۱، شماره ۲، ۱۳۸۶.
- فرهمند، مهناز. مهدویت و سنت‌های الهی در قرآن. *سینه*، سال ۳، شماره ۱۰، ۱۳۸۵.
- فقیهی، علی‌نقی؛ جعفری‌هرندی، رضا؛ بادی، ملیحه؛ بی‌طرفان، فاطمه‌سادات. راهکارهای تربیت اخلاقی زمینه‌ساز ظهور در آموزش و پرورش. *پژوهش‌های مهدوی*، سال ۳، شماره ۹، ۱۳۹۳.
- فلاح‌رفیع، علی. مهدویت، فرجام‌اندیشی تاریخ هگل. *شیعه‌شناسی*، سال ۵، شماره ۲۰، ۱۳۸۶.
- قضاوی، منیره. جهان پس از ظهور منجی در عهد جدید. *پژوهش‌های مهدوی*، سال ۳، شماره ۱۰، ۱۳۹۳.
- کربن، هانری. *شیعه، مذاکرات و مکاتبات با علامه طباطبایی*. ج ۴، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه، ۱۳۸۲.
- الله‌بداشتی، علی. نقش مهدویت در معناداری زندگی شیعیان. *مشرق موعود*، سال ۶، شماره ۲۲، ۱۳۹۱.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، *بحارالانوار*، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
- مرادی، مسعود؛ سیدکلان، میرمحمد؛ عیاری، لیلا. طراحی الگوی برنامه‌درسی معنوی در راستای تربیت زمینه‌ساز؛ راهبردها و راهکارهای اجرایی آن. *پژوهش‌های مهدوی*، سال ۳، شماره ۹، ۱۳۹۳.

- مرزوقی، رحمت‌الله. سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار. *تربیت اسلامی*، سال ۳، شماره ۷، ۱۳۸۷.
- موسوی گیلانی، سیدرضی؛ مولوی، مریم. اعتقاد به منجی براساس ضمیر ناخودآگاه یونگ؛ با بررسی اسطوره کهن سیمرغ و تبیین اسطوره مدرن بشقاب پرنده. *مشرق موعود*، سال ۵، شماره ۱۷، ۱۳۹۰.
- نجفی، حسن؛ سبحانی نژاد، مهدی؛ فقیه‌ی، علی نقی. واکاوی کیفی راهکارهای تربیت فرهنگی زمینه‌ساز ظهور در برنامه‌های درسی دانشگاهی از دید متخصصان. *پژوهش‌های مهدوی*، سال ۵، شماره ۱۷، ۱۳۹۵ ب.
- نجفی، حسن؛ ملکی، حسن؛ سبحانی نژاد، مهدی. تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های تربیتی سبک زندگی زمینه‌ساز ظهور در مبانی نظری تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی ایران. *مشرق موعود*، سال ۱۰، شماره ۳۹، ۱۳۹۵ الف.
- وزارت آموزش و پرورش. *برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۰.
- هاشمی، سیدعلی. بررسی تطبیقی آموزه منجی موعود در اسلام و آیین هندو. *طلوع نور*، سال ۹، شماره ۳۲، ۱۳۸۹.
- الهی نژاد، حسین. استخلاف و مهدویت. *مشرق موعود*، سال ۷، شماره ۲۷، ۱۳۹۲.
- _____ . معرفت‌شناسی مهدویت پژوهی. *مشرق موعود*، سال ۸، شماره ۲۹، ۱۳۹۳.
- یزدخواستی، علی؛ امینی، محمد؛ رحیمی، حمید؛ غفاری ایرانی، ساره. بررسی وضعیت فرهنگ مهدویت در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم. *مشرق موعود*، سال ۶، شماره ۲۳، ۱۳۹۱.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*. 3 (2), 77-101.